

УДК 372.8:378:811

DOI: 10.31891/2415-7929-2019-19-5

ЛЕВИЦЬКА Н. В.

Хмельницький національний університет

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ НОРМИ ЛІТЕРАТУРНОЇ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ. ФОНЕТИЧНІ АСПЕКТИ

У статті розглянуто основні підходи до проблеми нормативності та варіативності німецької мови, проаналізовано систему становлення вимови німецької мови, особливостей лексикографічної системи німецької вимовної норми в контексті процесу формування і розвитку німецької літературної мови, визначено основні тенденції розвитку норми літературної німецької мови у фонетичному контексті.

Ключові слова: норма, літературна німецька мова, варіативність, орфоепія, кодифікація, розвиток.

LEVITSKA N.

Khmelnitsky National University

PECULIARITIES OF THE DEVELOPMENT OF THE LITERATURE OF THE GERMAN LANGUAGE. PHONETIC ASPECTS

Linguists emphasize the importance of a structural-systematic approach to language learning, which helps to increase interest in solving the problem of language normativeness. The term "norm", like many other terms in linguistics, is polysemous. At the same time, an important and still insufficiently disclosed aspect of the study of language norms is the definition of its essence in nationally heterogeneous languages, in particular in German standard language, which actualizes the study of autonomous norms of national variants of German, their identical and nationally specific features. Understanding the uniqueness of the codification of phonetic realities in the German language is relevant in the context of the traditions of Western European lexicography and the process of globalization and increasingly affects the linguistic spheres.

The article is dedicated to the study of the notion of German orthoepic norm, the problem of its definition and mechanisms of its formation. The notion of the norm is rather ambiguous and its different aspects are usually highlighted by scientists when giving its definition. Generally they mark out two principal dimensions in the notion of the norm: the objective norm and the subjective norm. In conditions of community development, continuous linguistic and social changes, interdependent and interacting, the norm is a fundamental regulator of speech activity. It is clear that normative speech is the obligatory sign of well-educated, cultured person and the culture of sounding speech is an important aspect of national culture such as the culture of written word, communication or social life in general. The orthoepic German norm has been evolved in the process of German language development. It is absolutely related to historical, social and culture processes. The norms are not invented by philologists, they reflect a certain stage of literary language development. In the article the role of the norm and its place in the language is defined and norm evolution in the process of language establishment and development is considered/

Keywords: norm, literary German language, variability, orthoepy, codification, development.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Лінгвісти підкреслюють важливість структурно-системного підходу до вивчення мови, що сприяє посиленню інтересу до розв'язання проблеми нормативності мови. Термін «норма», як і багато інших термінів лінгвістики, полісемічний. Водночас важливим та досі недостатньо розкритим аспектом дослідження мовної норми постає визначення її сутності у національно гетерогенних мовах, зокрема в німецькій стандартній мові, що актуалізує вивчення автономних норм національних варіантів німецької мови, їхніх ідентичних і національно специфічних рис в наш час. Осмислення своєрідності кодифікації фонетичних реалій в німецькій мові є актуальним в контексті традицій західноєвропейської лексикографії та процесу глобалізації та все глибше торкається мовних сфер.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор.

Категорія мовної норми, проблема її взаємозв'язку із системою мови отримали різноаспектне теоретичне обґрунтування у працях Е. Косеріу, Л.О. Вербицької, Л.П. Крисіна, В.О. Іцковича, при цьому складна лінгво-соціальна природа мовної норми зумовила неоднорідність підходів до її тлумачення. Проблемою становлення та розвитку норми німецької літературної мови займаються як вітчизняні (Л. Щерба, Л. Зиндер, Т. Строева, В. Жирмунський, О. Москальська, А. Домашнев, Р. Потапова), так і зарубіжні дослідники (В. Фіетор, Т. Зибс, Г. Крех, Е. Шток, Ф. Шиндлер). Підходи до проблеми кодифікації німецької вимови розроблялися та вирішувалися вченими-германістами Х. Вігандом, М. Шлепером, Е. Штоком, Е.-М. Крех, Р. Потаповою.

Метою нашої статті є аналіз системи становлення вимови німецької мови, особливостей лексикографічної системи німецької вимовної норми в контексті процесу формування і розвитку німецької літературної мови. Це дозволяє встановити особливості формування системи німецької орфоепії; проаналізувати на матеріалах різних лексикографічних джерел кінця XVIII – початку XXI століть динаміку процесів у нормативній німецькій вимові на тлі загальнономовних змін.

Виклад основного матеріалу дослідження. До ХХ століття в основі норми вимови певної національної мови лежала, як правило, вимова жителів столиці певної країни, яка була не тільки політичним і економічним, а й культурним центром, еталоном моди і останніх тенденцій в різних сферах. Слід

зазначити, що в німецькій мові становище інше. Це стає зрозумілим при вивченні історії німецького народу і, зокрема, при вивченні процесу становлення німецької національної мови.

Вивчення найдавніших стадій розвитку германських мов ускладнюється відсутністю писемних пам'яток. Однак і в більш пізній період з точки зору мови пам'ятки древньої високонімецької мови мали дуже мало спільного, тому що на той час не існувало міцної орфографічної традиції. Внаслідок тривалої феодальної роздробленості і загальної відсталості суспільного розвитку Німеччини в період пізнього Середньовіччя, процес утворення німецької національної мови відбувався набагато повільніше, ніж у розвинутих західних країнах поширюючись в цілому від XIV до XIX ст. Якщо основи писемної норми німецької мови були закладені вже до XVI в. (Епоха реформації), то уніфікація розмовної мови навіть панівних класів могла вважатися завершеною лише у другій половині XIX ст. Отже, характерною особливістю початкового рівня становлення німецької національної мови став книжковий характер мовної нормалізації, при збереженні значних відмінностей в усній мові суспільних груп.

Як вже зазначалося, у XIV – XVI ст., коли під впливом політичних та економічних процесів централізації у таких європейських країнах, як Англія та Франція, територіальні діалекти концентрувалися в єдину національну мову [4, с. 67], у Німеччині відбувалося послаблення центральної державної влади, Священна Римська Імперія розпалася, а на її місці виникло багато князівств. Найбільші з них конкурували за ведучу роль у політичному та економічному житті країни. Основою національної мови в європейських державах став діалект головного економічного, політичного і культурного центру (Лондон, Париж, Москва). А багаточисельні німецькі міста виникали в основному на «околицях» Німеччини: на Рейні, Дунаї, узбережжі Балтійського та Північного морів. Вони мали власні політичні інтереси і не підтримували спроби центральної влади об'єднати країну [6, с. 29]. У XVI – XVII ст. внаслідок формування нових умов розвитку світового ринку та Тридцятирічної війни Німеччина зазнала економічного та політичного занепаду. Внаслідок феодальної роздробленості та відсталості суспільного розвитку процес утворення національної мови відбувався дуже повільно, розтягнувшись від XVI до XIX ст. Отже, недостатня інтенсивність міжтериторіальних зв'язків і відносин, відсутність єдиного центру країни – всі ці обставини завадили безпосередній уніфікації розмовної мови в процесі живого обміну і зміщення. Але навіть зараз, коли словники встановили правила вимови на основі експериментальних і теоретичних досліджень, залишається спірним урегулювання та кодифікація таких фонетичних явищ, як вокалістична та консонантна реалізація звуку "r"; реалізація редукованого "ə"; аспірація глухих приголосних "p", "t", "k"; принципи оглушення дзвінких приголосних; фоностилістичні варіанти. [2, с. 43].

Питання про мовну норму у Німеччині обговорювалося з XVIII ст. За мовну уніфікацію виступали Й. Готтшед та Й. Аделунг [5, с. 172]. У другій половині XVIII ст. та на початку XIX ст. виникла класична національна література, філософія, гуманістичні науки. Уніфікація писемної мови визначила нагальну уніфікацію вимови. На початку XVIII ст. спостерігалися територіальні відмінності у вимові. У Відні вимовлялися старі дифтонги («fues» (Fuß)), -scht замість –st («luscht» (Lust), «gascht» (Gast)). У Пфальці теж вимовляли –scht замість –st, а також делабіалізували голосні («heren» (hören), «bes» (böse), змішували «b» і «d» (відсутня дзвінкість). У Берліні змішували «j» і «g» на початку слова («jejaget» (gejagt), «verjangen» (vergangen), «geger» (Jäger), «guhng» (jung)). Й.В. Гете зберіг у вимові особливості рідного франкфуртського діалекту, а Ф. Шіллер – швабського, що відобразилося також у римах їхніх віршів. У Й.В. Гете римувався neige: schmerzenreiche, Ende: Testamente, steigen: reichen, Freude: heute. У Ф. Шіллера римувався Gesängen: schwingen, Finger: Sänger, beschimmert: dämmert, Kleider: heiter, raten: baden, Gewinnst: Dienst [4, с. 93]. До кінця XIX ст. дуже помітними були варіанти вимови у Берліні, Гамбурзі, Кельні, Франкфурті, Мюнхені, Відні. Критерієм правильності літературної вимови вважалася орфографічна і графічна норма. Але дуже часто графічний образ слова допускав декілька трактувань («Tag» Ta[k] і Ta[x], «Weg» We[k] і We[ç]). Спробою створити такий критерій стала так звана "сценічна вимова". З метою регулювання німецького сценічного мовлення 1898 року в Берліні була ініційована нарада філологів-германістів та діячів сценічного мистецтва, підсумком роботи якої стала публікація Теодора Зібса «Німецька сценічна вимова» („Deutsche Bühnenaussprache“) [7, с. 227]. Комісія прийняла висунуту фонетистом В. Фіетором формулу зразкової німецької вимови, засновану на «північнонімецькій вимові верхньонімецької літературної мови» з наступними характерними особливостями: чітка вимова дзвінких проривних [b], [d], [g], вимова глухих проривних [p], [t], [k] з придином, обов'язкова лабіалізація. Згодом Т. Зібс розширює сферу чинності сценічної вимови та розглядає сформовану в професійній комунікації акторів виразу, діалектно нейтральну форму мовлення за основу для кодифікації орфоепічної норми німецької мови. Позиція укладача знаходить відображення у зміні назв наступних видань словника: «Deutsche Bühnenaussprache – Hochsprache» (1922), «Deutsche Hochsprache – Bühnenaussprache» (1957). Проте поширення впливу сценічної вимови на інші ситуативні контексти, її використання в якості керівництва для шкільної освіти, звукового кіно, радіо, не підкріплене дослідженнями фонетичних параметрів мовлення відповідних галузей комунікації, спричинило суттєві розбіжності реальної й кодифікованої норми вимови й наштовхнулося на неприйняття широких наукових кіл. [2, с. 79].

У кінці XIX ст. В. Фіетор висунув принцип зразкової німецької вимови «верхньонімецька мовна форма у нижньонімецькій вимові» [4, с. 85]. Це стосувалося вимови дзвінких приголосних, які у верхньонімецьких варіантах вимови замінювалися глухими приголосними; а також лабіалізованих ö, ü, eu,

які замінювалися е, і, аі. Для центральних та південних частин країни названі особливості вимови вважалися вже пережитком орфографії. Для Північної Німеччини вони існували у мовленні і вдало підкріплювалися орфографією. В. Фіетор виступав за необхідність реформування вимови німецької мови і переконував дослідити характерні вимовні особливості узусу за допомогою анкет. Він пропонував виявити та описати норму з врахуванням надрегіональних тенденцій узусу й основних рис «сценічної вимови». Головним фактором у процесі становлення норми вимови він називав не «сценічну вимову», а вимову, пов'язану з певною територією, яка пізніше, через поступове вирівнювання, стане літературною. У 1885 р. вперше вийшов його орфоепічний словник, третє видання якого у 1921 р. відображало лінгвістичні концепції, характерні для початку ХХ ст. Учений довгі роки спостерігав за живим мовленням носіїв німецької мови. У своєму словнику він додержувався відмінних від попередніх принципів фіксації вимови. В. Фіетор орієнтувався на загальноприйняте мовне вживання, спираючись на узус, суспільне схвалення, традиційність певного способу вираження. Якщо його сучасники вважали живе мовлення джерелом «хаосу», «безладдя» у мові, то В. Фіетор вбачав у ньому джерело руху та динаміки. Тому його нормативна концепція має більш життєвий характер, охоплюючи використання варіантних реалізацій, описи та вказівки щодо оцінки мовних явищ. Так, він розглядав нижньонімецьку вимову кінцевого g як [x] у «Tag» [ta:x] та звукосполучення ng як [ŋk] в «Sammlung» [zamluŋk] як один з можливих варіантів орфоепічної норми [10, с. 26].

Робота над нормалізацією та кодифікацією німецької вимови була продовжена після другої світової війни. У 1959 р. у Лейпцигу була заснована редакція «Словника загальної німецької літературної вимови». Це стало якісно новим етапом нормалізації німецької вимови, яка базується на результатах експериментально-фонетичних досліджень. Словник був доповнений в наступних редакціях 1969, 1972, 1974 років. З позиції укладачів стандартизована вимова осмислюється як «загальна німецька літературна вимова – форма звучання, усталена для німецької літературної мови, яка знаходить письмовий вираз у сучасній німецькій літературі й усно виявляється в трансляціях новин по радіо». Провідними рисами окресленої нормативної вимови визначаються широкий діапазон чинності, загальноприйнятність, доступність а також можливість реалізації носіями німецької мови [3; с. 11]. Зазначені ознаки уможливають її відмежування від діалектів і розмовної мови, сфера чинності яких є обмеженою, та зумовлюють обов'язковість для всіх комунікативних ситуацій, що передбачають вживання стандартизованої німецької мови. У виданні 1982 р. був впроваджений новий функціональний підхід до кодифікації німецької орфоепічної норми. Суттю нормативної концепції словника є перехід від функціонально недиференційованої кодифікації нормативної вимови до відображення стилістичного варіювання в залежності від умов комунікації. Тобто, стандартна вимова передбачала різноманіття фоностилістичних варіантів, що реалізувалися у різних видах суспільної діяльності. Словник 1982 р. видання містив фоностилістичні варіанти стандартної вимови. Зростання ролі радіо та телебачення, посилення впливу останніх на процес мовної уніфікації спричинили зміну основи кодифікації в рамках словника, моделлю для якої стала невимушена, діалектно нейтральна манера мовлення авторитетних дикторів радіо та телебачення. Керуючись принципом щодо необхідності дослідження мовленнєвої дійсності з метою регулювання німецької вимови, кодифікатори врахували досягнення низки розвідок фонетичних процесів: елізії є кінця складу, вживання твердого приступу голосних, особливостей реалізації коротких закритих голосних, алофонічної реалізації приголосного r, аспірації глухих проривних, дзвінкості приголосного s. Запропонована укладачами модель вимовної норми як еталонного мовлення професійних дикторів не передбачає її незмінності. Натомість автори наголошують на диференціації форм реалізації стандартизованої вимови залежно від мовленнєвої ситуації – сукупності умов, за яких здійснюється висловлювання, що охоплюють мету, вид повідомлення, величину та склад аудиторії, просторові умови тощо [3, с. 11]. Дана властивість орфоепічної норми, визначальна для розуміння її суті, досягається завдяки послабленню чіткості артикуляції та пов'язаній з цим інтенсифікації асимілятивних процесів. Проте вид і частотність останніх обмежуються двома положеннями: вони не повинні перешкоджати зрозумілості слова та переходити межу регіонально маркованої розмовної мови [3, с. 65]. Попри значний поступ принципів нормування німецької вимови, заснованих на емпіричних дослідженнях мовленнєвих процесів, абсолютизація мовлення професійних дикторів новин до загальноприйнятої стандартизованої вимови, як слушно зазначає К. Й. Колер, знаменує повернення до ідеалістичних засад кодифікації Т. Зібса. Одночасно автор вказує на недостатньо широкий спектр комунікативних ситуацій, дані яких лягли в основу вимовної норми джерела, та підкреслює важливість врахування функціональних стилів з метою детального опису фонетичної варіативності мовлення в інших сферах взаємодії

У 1962 р. вийшов у редакції Дудена у Мангеймі «Словник вимови» в опрацюванні М. Мангольда та співробітників редакції. Автори вказували, що вони спиралися на норми «сценічної вимови» та основні риси зрозумілої літературної вимови [9, с. 67]. Останнє видання з'явилося у 2005 р. Автори висунули наступні принципи укладання словника: це ідеальна норма, вона не претендує на те, щоб відобразити безладне різноманіття розмовної мови; норма надрегіональна, не містить типового місцевого забарвлення; норма єдина, варіанти виключаються, або урізані до мінімуму; нормована вимова близька до орфографії; нормативна вимова відрізняється більшою чіткістю вимови слів, ніж розмовна мова. Отже, укладачі ставили високі вимоги до встановлення стандарту німецької літературної вимови. Вони виключали варіативність норми вимови та пропагували її близькість до орфографії. Автори вказували на відмінність стандартної вимови від сценічної вимови, з одного боку, та літературної вимови від не літературної вимови, з іншого

боку. За основу кодифікації була взята не сценічна вимова, а загальна норма вжитку, яку автори позначили як стандартну вимову.

Сучасний етап кодифікації німецької вимовної норми, зумовлений інтеграцією здобутків соціолінгвістичних і фонетичних досліджень мовлення, представлений зокрема в орфоепічному кодексі „Deutsches Aussprachewörterbuch“ (2009) авторського колективу Е.-М. Крех, Е. Шток, У. Хіршфельд, Л. К. Андерс. Джерело ґрунтується на окреслених у словниках „Wörterbuch der deutschen Aussprache“, „Großes Wörterbuch der deutschen Aussprache“ теоретичних і методологічних положеннях, однак запропонована в них концепція вимовної норми суттєво вдосконалена з метою відповідності вимогам сьогодення. Зокрема, усвідомлення плюрицентричного шляху розвитку німецької мови спричинило послідовне розмежування німецького, австрійського і швейцарського варіантів німецької орфоєпії та включення глав про стандартизовану вимову відповідних національних центрів. Нормативна вимова німецького національного центру німецької мови осмислюється як усна реалізація стандартизованого різновиду мови Федеративної Республіки Німеччини, характеризується значним географічним і соціальним діапазоном чинності та поширюється електронними засобами масової інформації [4, с. 6].

Висновки. Здійснивши аналіз основних підходів до проблеми нормативності та варіативності німецької мови, можна визначити дві тенденції процесу кодифікації фонетичної (орфоепічної) норми німецької мови. Перша, започаткована Т. Зибсом та продовжена редакцією К. Дудена, розглядає норму вимови як ідеал, до якого треба прагнути. Встановлення норми відбувається на основі надмовних принципів, а орфоепічна норма в такому разі має рекомендаційний характер. Друга тенденція процесу кодифікації полягає у зверненні нормативних процесів до безпосереднього мовного вжитку. Ця тенденція була започаткована В. Фіетором і продовжена видавцями словника під керівництвом Г. Креха. Змінилося призначення кодифікованої орфоепічної норми. Вона не вважається ідеалом, а об'єктивно зображує мовленнєве вживання, тобто має дескриптивний характер. Звернення до узусу робить правомірним існування кількох нормативних варіантів. Оскільки під нормою у лінгвістиці частіше всього розуміється, з одного боку, загально визнане вживання у мовленні мовних засобів, а, з іншого боку, сукупність правил, які впорядковують це вживання у мовленні індивіда [1, с. 82], тенденції кодифікації відображують обидва аспекти поняття норми.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Подальшого розгляду потребують питання становлення орфоепічної норми німецької мови як сукупності її статичних і динамічних характеристик: статичності – рухливості, традиційності – змінності, однозначності – варіативності, а також засоби та інструментарій кодифікації норми німецької вимови.

Література

1. Бондаренко Э. С. Произносительная норма и региональная вариативность (на материале немецкого языка) / Е. С. Бондаренко // Науковий Вісник кафедри ЮНЕСКО КДЛУ. – 2001. – Вип. 5. – С. 82–88.
2. Будагов Р. А. Проблема развития языка / Рубен Александрович Будагов. – М. – Л. : Наука, 1965. – 73 с.
3. Гак В. Г. Проблема соотношения между родственными языками в функциональном аспекте / В. Г. Гак // Типология сходств и различий близкородственных языков. – Кишинев, 1976. – С. 32–40.
4. Домашнев А. И. Типология сходств и различий языковых состояний и языковых ситуаций в странах немецкой речи / А. И. Домашнев, Л. Б. Копчук. – СПб. : Наука, 2001. – 165 с.
5. Зиндер Л. Р. Общая фонетика / Лев Рафаилович Зиндер. – М. : Высш. школа, 1979. – 312 с.
6. Ицкович В. А. Очерки синтаксической нормы / Виктор Александрович Ицкович. – М. : Наука, 1982. – 199 с.
7. Косериу Э. Синхрония, диахрония и история (проблема языкового изменения) / Эухени Косериу. – М. : Эдиториал УРСС, 2001. – 204 с.
8. Крысин Л. П. Русская литературная норма и современная речевая практика / Л. П. Крысин // Русский язык – интегратор российского общества. Язык как средство развития социальной организации и организации научного знания. Материалы круглого стола. – 2001. – С. 1–35.
9. Сольська Т. М. Модифікаційні процеси німецької орфоепічної норми в Німеччині, Австрії та Швейцарії (експериментально-фонетичне дослідження) : дис. канд. філол. наук : 10.02.04 / Сольська Тетяна Миколаївна. – К., 2014. – 232 с.

References

1. Bondarenko Je. S. Proyznosytelnaia norma y rehyonalnaia varyatynnost (na materyale nemetskoho yazyka) / Je. S. Bondarenko // Naukovyi Visnyk kafedry YuNESKO KDLU. – 2001. – Vyp. 5. – S. 82–88.
2. Budahov R. A. Problema razvytyia yazyka / Ruben Aleksandrovych Budahov. – M. – L. : Nauka, 1965. – 73 s.
3. Hak V. H. Problema sootnosheniya mezhdru rodstvennyymi yazykamy v funktsyonalnom aspekte / V. H. Hak // Typolohyia skhodstv y razlychyi blyzkorodstvennykh yazykov. – Kyshynev, 1976. – S. 32–40.
4. Domashnev A. Y. Typolohyia skhodstv y razlychyi yazykovykh sostoianiy y yazykovykh sytuatsiy v stranakh nemetskoï rechy / A. Y. Domashnev, L. B. Kopychuk. – SPb. : Nauka, 2001. – 165 s.
5. Zynder L. R. Obshchaia fonetyka / Lev Rafaylovych Zynder. – M. : Vyssh. shkola, 1979. – 312 s.
6. Ytskovych V. A. Ocherky syntaksycheskoï normy / Vyktoꝛ Aleksandrovych Ytskovych. – M. : Nauka, 1982. – 199 s.
7. Koseryu Je. Synkhronyia, dyakhronyia y ystoryia (problema yazykovoho yzmeneniya) / Jeukhenyo Koseryu. – M. : Jedytoryal URSS, 2001. – 204 s.
8. Krysyn L. P. Russkaia lyteraturnaia norma y sovremennaia rechevaia praktyka / L. P. Krysyn // Russkyi yazyk – yntehratoꝛ rossyiskoho obshchestva. Yazyk kak sredstvo razvytyia sotsyalnoï orhanyzatsyy y orhanyzatsyy nauchnoho znaniya. Materyaly kruhloho stola. – 2001. – S. 1–35.
9. Solska T. M. Modyfikatsiini protsesy nimetskoï orfoepichnoï normy v Nimechchyni, Avstrii ta Shveitsarii (eksperymentalno-fonetichne doslidzhennia) : dys. kand. filol. nauk : 10.02.04 / Solska Tetiana Mykolaivna. – K., 2014. – 232 s.